

לפירוש הפיוט "אומץ גבורותיך הפלאות בפסח"

על הפיוט
 'אומץ' לשון ריבוי
 הבשורה על לידת יצחק

'זעמו סדומיים ולהטו באש'
 'מסוגרת סוגרה בעיתותי פסח'
 'ראש מבית רשע מחצת בעץ חמישים'

על הפיוט

פיוט זה הנאמר בקהילות אשכנז בסדר ליל פסח לקוח מן הקרובה של הקליר "אסירים אשר בכושר שעשעת" (במחזור אשכנז לשחרית יום שני של פסח). נראה שבפיוט הנדון מתוארים עשרה מעשים נפלאים שה' עשה במשך הדורות בחג הפסח: א. ברית בין הבתרים¹. ב. הבשורה לאברהם על לידת יצחק². ג. הפיכת סדום והצלת לוט³. ד. מכת בכורות. ה. כיבוש יריחו⁴. ו. השמדת מדון על ידי גדעון⁵. ז. שריפת צבא סנחריב בימי חזקיהו⁶. ח. הכתובת על הקיר במשתה של בלשצר⁷. ט. הריגת בלשצר⁸. י. תליית המן⁹.

אומץ גבורותיך הפלאות בפסח. בראש כל מועדות נשאת פסח.

(א) גלית לאזרחי חצות ליל פסח. ואמרתם זבח פסח. (ב) דלתיו דפקת פחם היום בפסח. הסעיד נוצצים עוגות מצות בפסח. ואל הבקר רץ זכר לשור ערד פסח. ואז"פ. (ג) זעמו סדומיים ולהטו באש פסח. חלץ לוט מהם ומצות אפה בקץ פסח. (ד) טאטאת אדמת מוץ ונוף בעברך בפסח. ואז"פ. יה ראש כל און מחצת בליל שמור פסח. כביר על בן בכור פסחת בדם פסח. לבלתי תת משחית לבא בפתחי בפסח. ואז"פ. (ה) מסגרת סגרה בעתותי פסח. (ו) נשמודה

- 1 מכילתא, בא, פי"ד.
- 2 מכילתא, שם; סדר עולם רבה פ"ה.
- 3 הדבר אירע בט"ז ניסן (ב"ר סוף פ"ג), ולכן אומר הקליר 'בקץ פסח' ולא ב'פסח', דהיינו בזמן פסח ולא בפסח ממש (שהוא החג הראשון, זמן אכילת קרבן הפסח).
- 4 כיבוש יריחו היה תהליך נמשך בהקפת העיר במשך שבעה ימים שהתחיל בי"ז ניסן (והושע ה, יב), ולכן מפיית הקליר 'בעיתותי פסח', כלומר בזמני פסח.
- 5 ויק"ר כח, ו, מהד' מרגליות עמ' תרס.
- 6 מדרש פנים אחרים על אסתר, נו"ב, פ"ו; מובא בילק"ש למלכים, רמז רמא.
- 7 שהש"ר ג, ד, ובפירוש מהרז"ו שם.
- 8 שם.
- 9 אין מקור ברור לתליית המן בפסח. ודורשי רמזים מצאו רמז לכך בפסוק 'ישבות המן ממחרת' (=ממחרת הפסח; יהושע ה, יב) בקריאת המן בה"א קמוצה במקום ה"א פתוחה.

מדין בצליל שְׁעוּרֵי עֵמֶר פֶּסַח. (ז) שׁוֹרְפוּ מִשְׁמַנִּי פוּל וְלוּד בִּיקָד יְקוּד פֶּסַח. **ואז"פ**. עוד היום בְּנוֹב לַעֲמוּד עַד גָּעָה עוֹנֶת פֶּסַח. (ח) פֶּסַח יָד פְּתֻבָּה לְקַעֲקַע צוּל בְּפֶסַח. (ט) צָפָה הַצְּפִית עֲרוּךְ הַשְּׁלַחַן בְּפֶסַח. **ואז"פ**. (י) קָהַל כְּנִסְיָה הַדְּסָה לְשֵׁלֶשׁ צוּם בְּפֶסַח. ראש מִבֵּית רִשָּׁע מִחֲצֵת בְּעֵץ חֲמֻשִׁים בְּפֶסַח. שְׁתֵּי אֱלֹהֵי רִגְעַ תְּבִיא¹⁰ לְעוֹצֵית¹¹ בְּפֶסַח. תְּעוֹז יָדָד תְּרוּם יְמִינְךָ כְּלִיל הַתְּקַדְּשׁ חַג פֶּסַח. **ואמרתם זבח פסח.**

נדון כאן בחמש נקודות בפיוט זה, בארוכה ובקצרה.

'אומץ' לשון ריבוי

מפרשי הפיוט מבארים את השם 'אומץ' בפיוט הנדון במשמע חוזק. אולם בהנחה שהקליר מנה עשרה מעשי גבורה של ה' שנעשו בחג הפסח במשך הדורות, מספר המשמש פעמים רבות במובן ריבוי¹², יתכן מאוד שהקליר נתכוון בתיבה 'אומץ' לריבוי הגבורות שנעשו בפסח. כך גם נראה מן העובדה המקובלת על המפרשים שהקליר הושפע בפיוטו זה מן הפיוט הדומה לו "אז רוב נסים הפלאות בלילה" של קודמו הפייטן ינאי, ושם משמעו של 'רוב' הוא ריבוי, כבביטוי 'המהולל ברוב התשבחות' (בתפילת 'נשמת כל חי').

בפיוט נוסף של הקליר מתפרש כך ביתר נוחות לשון 'אומץ': אומץ אדירי כל חפץ / בהתבקרם לדין חויבו לנפץ (מוסף ליום א של ראש השנה), והקליר הולך ומפרט את האדירים האלה, החל מאדם הראשון ועד המלך יאשיהו; רק בדוחק ניתן להלום כאן מבחינה סגנונית את הוראת החוזק במילה 'אומץ'. גם ינאי משתמש כנראה בשם 'אומץ' במובן של ריבוי בפיוטו על עשרת הדברים שנבראו בערב שבת בין השמשות (אבות ה, ו): אומץ פעולת עולם משמשות / ברא בין השמשות (מחזור פיוטי רבי ינאי, מהד' רצ"מ רבינוביץ, א, עמ' 361). וכן בפיוטו על פריחת מטה אהרן: אומץ פלאות / זכר לנפלאות / עשיתה מטה (שם, ב, עמ' 72), ושם בפיוט מתוארים הפלאים הרבים שנעשו במטה. וכזאת נמצא גם אצל פייטנים אחרים: אומץ חסדיך זכור

10 ע"פ ישעיהו מז, ט: וְתִבְאֲנָה לְךָ שְׁתֵּי אֱלֹהֵי רִגְעַ בְּיוֹם אֶחָד שְׂכוּל וְאַלְמוֹן; לשון קללה.

11 ע"פ איכה ד, כא: בַּת אֲדוֹם (וישבתי) [יושבת] בְּאַרְץ עוֹץ.

12 כגון בביטויים 'עשרת מונים' (בראשית לא, ז), ואפו עשר נשים לחמכם (ויקרא כו, כו), ועי' רשב"ם שם ושם. כך הכוונה בטור 'עשר קריעות קרע ימו' (פיוטי אלעזר בירבי קילר, מהד' שולמית אליצור עמ' 202), שה' קרע את ים סוף להרבה קריעות; ובזה באה בעיית המהדירה בהערה שם על פתרונה. ונראה שזאת הכוונה של הקליר בפיוטו על משה: 'יען אשר נוקש בעשר / נחרתו בו מיתות עשר' (בפיוט "אומץ אדירי כל חפץ", מוסף ליום א של ר"ה). באשר לאיזכור מות משה יש מקור דו"ר יא, י, אבל אין מקור שמשל נכשל בעשרה דברים, וגם לא ברור מה הם. הצעות שונות הועלו בפירושו של 'נוקש בעשר', ולא כאן המקום לדון בהם. ויותר נראה שהכוונה היא שנכשל בהרבה דברים, וכנגדם נזכר בתורה מות משה עשר פעמים, דהיינו הרבה פעמים.

(מחזור ליו"כ, מהד' גולדשמידט עמ' 219), שהלשון מבוסס כנראה על הביטוי לא זכרו את רוב חסדיך (תהלים קו, ז); האדיר באומץ אלפים / הבחור באלפי שרפים (שם עמ' 352), בו מופיע 'אומץ' בטור הראשון כנגד 'אלפי' שבטור המקביל (התיבה 'אלפים' שבטור הראשון כוונתה אלפי מלאכים).

לא רחוק גם לשער שבפסוק 'הצילני מרודפי כי אמצו ממני' (תהלים קמב, ז) הפירוש הוא 'אמצו ממני' - רבו ממני, היות ודוד מתייחס לאויביו בדרך כלל כרבים במספר: רבים רודפי וצרי (שם קיט, קנז); ה' מה רבו צרי (שם ג, ב, וכדומה עוד במזמור שם); רבו משערות ראשי שונאי חינום (שם סט, ה).

את היסוד לשימוש ב'אומץ' בהוראת ריבוי יש לראות בהוראותיהם של השורשים המקבילים לשורש 'אמץ' המשמשים הן בהוראת גודל באיכות, דהיינו חוזק, והן בגודל בכמות, דהיינו ריבוי במספר. 'א-ל כביר' (איוב, לו, ה) משמעו א-ל חזק, אבל בביטוי 'מלין יכביר' (שם לה, טז) משמש שורש זה בהוראת הריבוי¹³. גם השורש 'עצם' משמש הן בהוראת חוזק, כביטוי 'ועצם כוחו' (דניאל ח, כד), והן בהוראת ריבוי, כביטוי 'עצמו משערות ראשי' (תהלים מו, יג). כזאת גם בשורש 'רבב': 'רב' משמש במשמע גדול בשררה, דהיינו בכוח, כגון בביטוי 'שרים רבים ונכבדים מאלה' (במדבר כב, טו, ואבן עזרא שם), ובביטוי 'קרית מלך רב' (תהלים מח, ג), אבל הוא גם משמש במשמע גדול במספר, הרבה בכמות, כביטוי 'ימים רבים' (במדבר ט, יט). וזהו היסוד לפירושו של רש"י לדברי ר' יוחנן על הזקנים אשר האריכו ימים אחרי יהושע (שופטים ב, ז): "ימים האריכו, שנים לא האריכו" (שבת קה, ב), שרש"י מפרש: "ימים האריכו, שכלו ימיהם בטוב, דחשיב אריכות ימים" (ראה מהדורא בתרא למהרש"א שם). זאת אומרת, שערכו של גודל באיכות הוא כערכו של גודל בכמות. בכך יש ביסוס לפירוש הידוע לנאמר בהגדה של פסח "שהקב"ה חישב את הקץ לעשות כמה שאמר" וכו', לפיו בגלל קושי השיעבוד בעבודות פרך במצרים חישב הקב"ה באופן מיוחד וקיצר את הגלות מארבע מאות שנה למאתים ועשר שנה, כי עוצם איכותי של שיעבוד מפרך משך מאתים ועשר שנים דומה בערכו לגודל כמותי של שיעבוד רגיל במשך ארבע מאות שנה. מעתק סימנטי זה מגודל באיכות לגודל בכמות, מבוסס על העובדה שמבחינה מסויימת יש לריבוי משמעותי גם ערך של חוזק איכותי. בכך, אין לשלול שימושו של לשון אומץ גם בהוראת ריבוי במספר. מעתק סימנטי זה פועל גם בכיוון ההפוך - מגודל בכמות לגודל באיכות, כגון הריבוי 'אוניס' בביטוי 'רוב אוניס' (ישעיה מ, כו) שמשמעו כוח חזק, וכגון הריבוי 'אמונות' בניב 'איש אמונות' (משלי כח, כ; עי' דעת מקרא שם ושם), שמשמעו איש שיש לו אמונה חזקה ואמיתית. ריבוי ממין זה נקרא בפי המדקדקים הקדמונים

13 על פי הוראת הריבוי של 'כבר' מתפרש יפה לשון 'בשכבר' בפסוק 'כי אין זכרון לחכם עם הכסיל לעולם בשכבר הימים הבאים הכל נשכח' (קהלת ב, טז). במובן 'מפני שבריבוי' הימים וכו'. ובכך, פירושו של הפסוק הוא: כי אין זכר לא לחכם ולא לכסיל לזמן רב (לעולם), מפני שבריבוי הימים הבאים הכל נשכח, גם זה וגם זה.

'ריבוי הכוחות', ובפי המדקדקים החדשים 'ריבוי של עצימות', דהיינו של חוזק. דומה לדלעיל הוא הריבוי 'אדונים' בביטויים 'האיש אדוני הארץ' (בראשית מב, ל); 'אדונים קשה' (ישעיה יט, ד), וכזאת הריבוי 'בעלים', כבביטויים וגם בעליו יומת (שמות כא, כט), ידע שור קונה וחמור אבוס בעליו (ישעיה א, ג); והיינו שיש לאדון הארץ ולבעל החמור שליטה מלאה ותקיפה בהם. סוף דבר, קיימת זיקה סימנטית הדדית בין גודל כמותי לבין גודל איכותי.

יש לציין שלענין זה יש התייחסות גם בתחום ההלכה, בנושא של 'רובא' ו'חזקה' איזה מהם עדיף, רובא שהוא גדול בכמות - או חזקה שהיא גדולה באיכות. נושא זה מסתעף לסעיפי סעיפים רבים שלא כאן המקום להעלותם לדיון, ולא באתי אלא להעיר שיש לדבר זה שורשים בסימנטיקה של הלשון העברית.

הבשורה על לידת יצחק

תשעה מתוך עשרת מעשי גבורות ה' מתוארים בפיוט מי במפורש ומי ברמז ברור, מה שאין כן ענין לידת יצחק שלא נזכר לכאורה אף לא ברמז קל, ולא מצאתי למפרשי הפיוט שעמדו על זאת. ונראה להציע שהקליר מתייחס לכך בביטוי 'דלתי דפקת'; לפי פשוטו פירושו שה' דפק על דלתות אהלו של אברהם כדי לבקרו, ומה שנאמר 'דלתי' בלשון רבים הוא משום שלביתו של אברהם היו פתחים מכל צד כדי שלא להטריח את האורחים והעניינים לחפש את הכניסה לבית¹⁴. ברם, יש בביטוי הנדון גם משום משנה-הוראה¹⁵: האחת, ביקור ה' אצל אבהם כאמור, והיא הנגלית; והשנייה הנסתרת, ובה צפונה התייחסות ללידת יצחק.

בזאת הקליר מפיט בלשון קודמו, הפייטן יניי. בקשר לקץ עקרותה של רחל יניי מפיט במלים אלה: וידפוק (ה') מנעול טורד דלתה (מחזור פיוטי רבי יניי, מהד' רצ"מ רבינוביץ, א, עמ' 177). ופירושן: ה' דחק ופתח מנעול הסוגר את דלת רחמה. לפועל דפק יש המשמעות של דחק כפי ת"א ות"י לתיבה ודפקום (בראשית לג, יג), וכן בת"י לתיבה מתדפקים (שופטים יט, כב). ועל פי דרך המטונימיה, שניתן להחליף את התכלית של פעולה באמצעי שלה, ניתן להשתמש בלשון דחק במובן פתח, דהיינו החלפת התכלית (פתיחה) באמצעי (דחיקה). יש לציין שמטונימיה ממין זה מופיע בהגדה של פסח בדרש ואת עמלנו אלו הבנים, כמו שמפרש אבודרהם "שהם גדלים

14 מדרש תהלים, ריש מזמור קי, וציון המהדיר שם. לפי ילקוט מכירי לתהלים שם הגירסה היא: ועשה פונדק ופתח לו ב' פתחים לכל רוח, והיה מקבל העוברים והשבים. ונראה שנוסח זה בא להמחיש במה היתה גדולה הכנסת אורחים של אברהם אבינו מזו של איוב, שהרי גם לביתו של איוב היה פתח מכל צד "שלא יהיו עניינים מצטערים להקיף את כל הבית". (אדר"נ ריש פ"ז), אלא שבמקום פתח אחד שהיה לביתו של איוב מכל צד - היו לאברהם שניים מכל צד.

15 על משנה-הוראה ראה דוד ילין, כתבים נבחרים - לתורת המליצה בתנ"ך, ירושלים תרצ"ט, עמ' 67, 87.

מעמל האדם ויגיעת ידיו" (אבודרהם השלם, עמ' רכז), דהיינו החלפת התכלית (בנים) באמצעי (עמל ההורים)¹⁶.

מענה ההוראה המשנית הנסותרת של לשון הפייטן 'דפק דלתיו' היא שה' פתח את דלתי עקרותה של שרה אשתו, ועל פי הכלל אשתו כגופו (ברכות כד, א; כתובות סו, א) ניתן ליחס את דלתי שרה לאברהם. בדומה לכך אמר איוב כי לא סגר דלתי בטני (איוב ג, ו), ושם הכוונה לדלתי הבטן של אמו, כבדרש לפסוק זה: כשם שהדלתות לבית כך דלתות לאשה, הה"ד כי לא סגר דלתי בטני (ויק"ר יד, ד). והטעם: כי בעת היות הבן עובר בבטן אמו היה נחשב כירך אמו (חולין לח, א וש"נ) ומאז הקשר הביולוגי הזה נמשך מבחינה נפשית לאורך כל חיי הבן.

לאור כל האמור עולה, שבו ביום שה' ביקר את אברהם החולה בצהריים הוא פתח את מנעולי עקרותה של שרה, והכשיר אותה להריון שממנו נולד יצחק. ולפי דעת ר' מאיר האומר ששרה פרסה נידה באותו יום בשעה שהכינה את האוכל למלאכים (ב"ר מח, יד), לאחר שחדל להיות לה אורח כנשים, נמצא שהיא קיבלה סימן גלוי לפתיחת שאר מנעולי עקרותה.

'זועמו סדומיים ולוהטו באש'

הפירוש: אנשי סדום נזעמו מאת ה', כלומר נפגעו מכעסו וחמתו, ולכן הם נשרפו באש מאת ה' מן השמים (בראשית יט, כד), כי חמת ה' היא כאש (ירמיה ד, מד; מד, ו).

'מסוגרת סוגרה בעיתותי פסח'

הפירוש: יריחו שהיתה מסוגרת (יהושע ו, א) נמסרה [=סוגרה] לישראל בזמני פסח. הקליר נקט בלשון 'סוגרה' לא רק בגלל לשון נופל על לשון 'מסוגרת' ככינוי ליריחו, אלא גם מטעם נוסף: יריחו לא נכבשה בדרך מלחמה אלא בדרך נס גלוי מה', בטקס הקפות מסביב לחומה ובתקיעת שופרות, ולכן הרי זה כאילו שהיא נמסרה לישראל ישר מיד ה'.

'ראש מבית רשע מחצת בעץ חמישים'

בחקוק ג, יג נמצא הביטוי מחצת ראש מבית רשע; אולם הקליר השתמש בביטוי זה במובן מושאל, והיינו: מחשבת (ראש) המן מזרע אגג הרשע לאבד את היהודים הפרת (מחצת) על ידי תלייה בעץ גבוה חמישים אמה. תפיסה זו מרומזת בפסוק ישוב מחשבתו אשר חשב על היהודים על ראשו ותלו אותו ואת בניו על העץ (אסתר ט, כה).

תַּעֲזֵ יְדָד תָּרוֹם יְמִינְךָ כְּלִיל הַתְּקַדֵּשׁ חַג פֶּסַח:

16 לדוגמאות נוספות, ועל מטונימיה בכלל, ראה מאמרי "המטונימיה בשירות הפשט והדרש", זבח משפחה - ספר יובל, ירושלים תשס"ג, ח"ג, עמ' תקמח-תקנח.